

transformacija poljoprivrednih radova

mladen stojanov

poljoprivredni fakultet,
novi sad, jugoslavija

Poljoprivredni rad najstarija je proizvodna delatnost. On ima brojne osobenosti po kojima se razlikuje od proizvodne delatnosti u sekundarnom i tercijalnom sektoru. Te su razlike vidljive na tehničkom i tehnološkom kao i na društvenom planu.

Savremena podela rada dovela je do toga da je način materijalne proizvodnje postao i način proizvodnje društva. Ovu društvenost posreduje tržište (i roba i novac).

U jednom drugom istorijskom razdoblju, kada je poljoprivredni rad bio jedini ali dominantan način materijalne proizvodnje, on je omogućavao proizvodnju društva, ali nije bio i sama njegova proizvodnja. U arhaičnim i agrarnim društvima, društveni odnosi nisu određeni odnosima u materijalnoj proizvodnji nego obrnuto: proizvodnja se odvijala u odnosima despotije, ropstva ili u okviru plemenskih feudalnih i sličnih odnosa. U tim uslovima društva je bilo ukoliko ga je posredovala moć (despotije, robovlasnika, feudalaca i crkve), dok ga danas posreduje tržište.

Ova dva načina posredovanja društva kvalitativno su različita i za društvo kao celinu i za njegove segmente (i za poljoprivredu) jer je ratio moći i ratio tržišta različit. Različita je i integracija poljoprivrede u društvo posredstvom moći i posredstvom tržišta.

Najdublja transformacija poljoprivrednog rada ostvarena je time što je poljoprivredni rad kao segment društvenog rada integriran u društvo posredstvom tržišta. U tom svetlu može da se razume mašinizacija, hemizacija i hibridizacija i sve druge promene rada (kao radne operacije).

primljeno listopada 1988.

Ljudski rad izuzetno je složena i protivurečna pojava. Brojne su teškoće da se rad odredi i definiše. Rad je toliko dinamičan i promenljiv da se teško može smestiti u neki pojam koji ima precizan obim i sadržaj. Ako mu pristupimo kao empirijskoj činjenici kao npr. oranju, kopanju rude, sečenju dasaka ili pravljenju čipova, šansa da razume-

mo rad gotovo je propala. U empirijskoj ravni ljudski rad je izuzetno teško razumeti. Najviše što se u toj ravni može uraditi jeste nabrojavanje i opisivanje. Na pojmovnom i kategorijalnom nivou u okviru filozofije, antropologije, sociologije i sl. takođe je teško definisati rad. Ako rad odredimo najopštije kao čovekovo samoproizvođenje, onda je rad identičan sa celokupnom ljudskom istorijom. I više od toga. On nije samo supstanca koja se ostvarila (ontologizirala) u ljudskoj istoriji (od kamene sekire do vasijske letilice) nego je u supstanci rada i latentna dimenzija koja kao ljudska potencija još nije ostvarena. Ona »čeka« da se ostvari, ali ne kao ostvarenje unapred kodiranog programa rada, već kao radne potencije čije kodove utiskuje čovek »usput« kao svoje samoostvarivanje.

Iz perspektive rada kamenom sekirom u supstanci latentnog rada kao potencije nije bila unapred kodirana linija na kojoj će se nizati otkriće baruta, štamparije, parne mašine, električke, robotičke, mašinska, hemizacija i hibridizacija poljoprivrede i sl. Sve je to nastajalo »u hodu« razvoja ljudskog rada.

Zabluda je kada se misli da je ovakva rasprava o radu apstraktno određenje rada. Kada bi to bilo zaista apstraktno, onda bi i ljudska istorija bila apstrakcija. Međutim, nije! Isto tako, zabluda je kada se misli da je oranje ili muža mleka kao određeni empirijski čin koje je obavio Ivan jutros u 7 časova konkretan rad. Ovo oranje može se uzeti kao segment ili elementarna čestica rada, jer ono kao rad sa svojim preciznim početkom i završetkom ima smisla tek u sklopu šire celine poljoprivrednog rada i ukupnog društvenog rada.

U tom kontekstu može jedino da se raspravlja o poljoprivrednim radovima i o njihovoj transformaciji. No, svakako, to zahteva da se prethodno odredi gde u širokom polju ljudskog rada počinju i gde se završavaju poljoprivredni radovi.

1. Poljoprivredni rad nesumnjivo je najstarija ljudska delatnost. Mnoge ljudske proizvodne delatnosti nastajale su u »poodmaklim« fazama ljudskog razvoja. Poljoprivrednim proizvodnim radom ljudi su morali da se have od samog nastanka ljudske vrste. Ljudi su od samog početka morali da se hrane, a potrebu za hranom mogli su da zadovolje poljoprivrednim radom, tj. proizvodnjom hrane. Zato nam se čini da poljoprivredni rad treba shvatiti kao posao proizvođenja hrane. Sva druga zapitkivanja i traganja u vezi sa prirodom poljoprivrednog rada izgledaju suvišna i nepotrebno komplikuju stvari. H. Mendras upozorio je na našu sklonost pojednostavljivanju problema u vezi sa definisanjem seljaka. »Zar nije svako susreo seljaka, s njim razgovarao i tako jasno shvatio što je to seljak?«¹⁾ Ali, tražeći odgovor na pitanje šta je seljak Mendras je napisao celu knjigu.

Mnogima se na prvi pogled čini da je jasno šta se podrazumeva pod poljoprivrednim radovima.

Međutim, ima razloga postaviti pitanje šta čini poljoprivredne radove i u vezi sa tim kako se oni transformišu i menjaju.

Rečeno je da se čovek od samog svog nastanka morao hraniti. Bez hrane ne bi mogao da opstane, niti da se reprodukuje, tj. da se zaštiti od vremenskih neprilika (toplote i hladnoće). Budući da još nije bilo

1) H. Mendras: *Seljačka društva*, Zagreb: Globus, 1987. str. 27.

podele rada, izvesno je da je poslove oko proizvodnje odeće, obuće i objekata za stanovanje obavljao isti čovek koji je proizvodio hranu. Pitanje je da li je proizvodnja odeće, obuće i objekata za stanovanje, kada ih je proizvodilo isto lice koje je proizvodilo hranu poljoprivredni rad? Od kamene sekire, luka i strele do savremene mašinizacije, hibridizacije, elektronske obrade podataka i robotike — mnogo se toga promenilo i u poljoprivrednom radu. Pitanje je, zato, što je poljoprivredni rad, tj. gde on počinje i gde se završava u odnosu na druge vrste radova?

Naša iskustva sa velikim brojem različitih vrsta radova lako i neopretno vode linijom prepoznavanja različitih vrsta ljudskog rada prema tome **šta se radi**. Po tom kriterijumu razlikujemo više vrsta rada, razlikujući i prepoznavajući **predmete rada**. Tako se, npr., rudari, građevinari, drvoseče i dr. međusobno razlikuju po predmetu rada. Rudarski ili građevinski rad počinje i završava tamo gde počinje i gde se završava vađenje ruda ili zidanje kuća i drugih objekata. Kad se dođe do seče drva, prestaje i rudarski i zidarski rad. Neke vrste radova razlikujemo po tome što se proizvodi. To se često poklapa sa prethodnim kriterijumom, jer rudar proizvodi rudu, a građevinar građevinske objekte. U nekim slučajevima predmet rada i vrste proizvoda direktno su međusobno povezani. Vrstom predmeta rada određena je i vrsta proizvoda. U drugim slučajevima predmet rada i vrste proizvoda mnogo se razlikuju, jer se od istog predmeta pravi više vrsta različitih proizvoda.

Npr. od železne rude pravi se željezo, a od željeza prave se lokomotive, automobili, posuđe, igle, ograde i dr. Tako je i sa preradom drveta, kože, pšenice i sl.

Sistematika različitih vrsta radova može da se sačini i na osnovu načina rada. Može se razlikovati ručna i mašinska obrada drveta; termička i mehanička prerada metala, karavanski i željeznički ili avionski transport i sl.

Svaki ljudski rad sažima u sebi predmet rada, vrstu proizvoda (svrhu rada) i način rada (sredstva i metoda rada). Postavlja se pitanje, da li se i poljoprivredni rad može identifikovati i definisati pomoću ova tri bitna svojstva svakog rada? Razlikuje li se poljoprivredni rad od drugih (nepoljoprivrednih) radova po predmetu, vrsti proizvoda i načinu rada (sredstvima i metodi). Isto tako pitanje je da li se sam. poljoprivredni rad transformiše i menja kroz transformaciju i promenu predmeta rada, vrste proizvoda (svrhe rada) i načina rada?

U referentnom krugu što ga čine predmet rada, vrsta proizvoda (svrha rada) i način rada nalazi se prirodna, društvena, tehnička i profesionalna podela rada. Obrnuto, prirodna, društvena, tehnička i profesionalna podela rada nastale su na osnovu promena u napred navedena tri (kriterijuma) elementa: predmetu rada, načinu rada i vrsti proizvoda.

Predmet poljoprivrednog rada jeste zemlja, odnosno tlo (oranice, bašte, livade, pašnjaci, šumske površine i vode). U ekonomskoj literaturi raspravljalo se je li zemlja uslov rada ili sredstvo za proizvodnju. Ta je rasprava podstaknuta problemima kapitala. Naime, trebalo je razlikovati kapital uložen u kupovinu zemlje (kao uslov za proizvodnju) i kapital uložen u oruđa rada kao sredstva za proizvodnju. Svakako da te dve vrste angažovanja kapitala nisu isto u odnosu na karakter

zemlje i zato ih je opravdano razlikovati. Zato je, čini se, prihvatljivije zemlju uzeti kao predmet rada, bez obzira ulaže li se u nju kapital ili ne ulaže.

Po tome što je zemlja predmet poljoprivrednog rada, poljoprivredni rad može se razlikovati od većine drugih vrsta rada, ali ne od svih. Neki rudarski, ciglarski, keramičarski i sl. poslovi također za predmet rada imaju zemlju. Oni se od poljoprivrede razlikuju po načinu rada i vrsti proizvoda. U činjenici da je zemlja predmet poljoprivrednog rada sadržane su i sledeće dve osobine: prvo, najveći deo poljoprivrednog rada odvija se na otvorenom prostoru i zavisan je od klimatskih i vremenskih uslova, i drugo, zemljišne su površine ograničene. Za razvoj i unapređivanje poljoprivredne proizvodnje moraju se rešavati problemi nepovoljnih uticaja klime (prilagođavanje klimatskim uslovima i otklanjanje nepovoljnih klimatskih uticaja). Klimatsko-geografski uslovi bitno opredeljuju vrstu poljoprivredne proizvodnje (pamuk, agrumi, pirinač, tropske kulture, vinova loza, žita i sl). Fabričku halu za proizvodnju televizora moguće je sagraditi na bilo kojoj tački na globusu. U poljoprivredi izbor kultura zavisi od geografsko-klimatskih uslova. Nemogućnost uvećanja površina zemlje utiće na to da se proširivanje poljoprivredne proizvodnje traži u okvirima fiksiranih veličina zemljišnih površina. Fabričke hale moguće je proširivati neograničeno.

1. Poljoprivredni rad toliko je specifičan da se postavlja pitanje koliko je tačna tvrdnja da je zemlja predmet poljoprivrednog rada. Kada proizvodi pšenicu ili suncokret, poljoprivrednik obrađuje zemlju. Zemlja je predmet njegovog rada. Međutim nega biljke (đubrenje, hemijska zaštita i sl.) i žetva poslovi su u kojima predmet rada nije zemlja nego sama biljka. To se još više odnosi na poslove u voćarstvu, vinogradarstvu i stočarstvu.

To zahteva i preciznije određivanje svrhe rada, tj. vrste proizvoda. Kada se npr. proizvodi suncokret, svrha je rada proizvodnja ploda (semena) suncokreta. Ali dok je obavljao poslove setve i nege (đubrenja, zaštite i sl.) neposredna svrha rada bila je proizvodnja dobre biljke. To je mogla da bude i konačna svrha rada ako je stabiljka suncokreta upotrebljena za siliranje i stočnu hranu.

Način poljoprivrednog rada, kao i u drugim vrstama rada, nametao je i zahtevao specifično prilagođavanje rada (živog i minulog) uslovima poljoprivredne (biološke) proizvodnje. Od kamene sekire i luka i strele, preko pluga i stočne zaprege do parne mašine, traktora i kombajna i sve što je nastalo kao mašinizacija i hemizacija poljoprivrede, prilagođeno je radu na otvorenom prostoru i terenu. Razvoj sredstava (oruđa) i načina rada imalo je svoju sopstvenu liniju sa prepoznatljivom osobenošću. Danas često pominjana industrijalizacija poljoprivrede ne ukida potpuno osobenosti poljoprivrednog načina rada i ne briše razlike između poljoprivrednog zemljišta i fabričke hale, robotiziranog kombajna i struga, ili livnice. Uza sve promene i napredak poljoprivrednog rada nije ukinuta diskrepancija između vremena rada i vremena proizvodnje. Dok rudar ili livac radi — on proizvodi (rudu ili liv), a poljoprivrednik između rada i proizvodnje ima umešno vreme vegetacije koje u određenim granicama može da menja, ali ne i da ukine.

Osobenosti poljoprivrede bitno opredeljuju ritam rada te radno i vanradno vreme.

Treći elemenat kojim se identifikuje poljoprivredni rad čini vrsta proizvoda. Rečeno je već da je poljoprivredni rad počeo kao proizvodnja hrane, ali je rečeno da se od početka on nije svodio samo na proizvodnju hrane. Proizvodnja pamuka, lana, kaučuka, smole, krzna, vune i sl. takođe je poljoprivredni rad. Dabome, tu spada rad drvoseča i drugi poslovi i šumski radovi, kao i radovi na krčenju zemljišta, kopanja kanala za navodnjavanje i odvodnjavanje i radovi u lovu, ribolovu i pčelarstvu.

Ovakav je način identifikovanja poljoprivrednog rada nepouzdan, jer se svodi pretežno na opisivanje i nabranjanje. Moguće je da ne bude sve opisano i nabranjano.

Opis i nabranjanje poljoprivrednih radova započet je određivanjem triju elementa: predmeta rada, načina rada i vrste proizvoda, kao kumulativnim kriterijumima za identifikaciju poljoprivrednih radova. Ni jedan od pomenuta tri kriterijuma sam za sebe nije dovoljan za identifikaciju poljoprivrednih radova. Poljoprivredni radovi bili su i ostali složeni i raznovrsni. Stočarstvo, npr. nije grana poljoprivrednog rada koja se odlikuje obradom zemlje kao predmetom rada, bar ne neposredno. Zbog razlika unutar poljoprivrednih radova teško je precizno razgraničiti ove radove od nepoljoprivrednih. Može se reći da **poljoprivredne radove čine poslovi obrade zemlje (predmet rada), osobenim načinom i sredstvima rada i vode biološko-organskoj proizvodnji.** To bi bili osnovni elementi po kojima bi poljoprivredne radove razlikovali od druge vrste radova.

2. Ako se predmetom rada (zemlja), načinom rada (sredstvima rada) i vrstom proizvoda mogu identifikovati poljoprivredni radovi, onda ne bi bilo teško opisivati mnogobrojne segmente rada koji se obavljaju unutar toga kruga. Mogle bi se pratiti i njihove promene, naročito promene načina rada i vrste proizvoda, jer su se oni menjali više i brže no što se menjao predmet rada (zemlja).

Međutim, predmet rada (zemlja), način rada (oruđe) i vrste proizvoda ne čine sve elemente poljoprivrednog rada. Najznačajniji elemenat poljoprivrednih radova čine ljudi, tj. poljoprivrednici, svejedno da li su bili robovi, slobodni seljaci, kmetovi, seljaci ili poljoprivredni radnici. Bez njih ne bi bilo načina i sredstava rada, niti bi bilo poljoprivrednih proizvoda, bilo koje vrste.

Poljoprivrednike smo izdvojili iz prvog kruga elemenata pomoću kojih određujemo poljoprivredne radove zbog toga da bi istakli njihov značaj, ali i zbog toga da bi preciznije raščlanili dijalektiku odnosa među elementima poljoprivrednih radova. Da smo počeli sa poljoprivrednicima, moglo je da se desi da poljoprivredne radove identifikujemo pomoću poljoprivrednika. U tom bi se slučaju reklo: u poljoprivredne radove spadaju svi radovi koje obavljaju poljoprivrednici. To bi bilo dosta dobro i precizno, kad bi bilo moguće da znamo ko je poljoprivrednik pre nego što identifikujemo poljoprivredu.

Ovo obrtanje stvari ima svog istorijskog i logičkog osnova. U svom nastojanju i istorijskom razvoju ljudski rad počeo je kao univerzalno svaštarenje. Kasnije je to nazvano autarhičnom proizvodnjom. Naime, ljudi su sopstvenim radom neposredno zadovoljavali sve svoje, tj. porodične potrebe, jer je porodica bila društveni okvir proizvodnje i potrošnje. Proizvodnja alata i oruđa, kuća i pokućstva, odeća i obuća i dr. bili su sastavni deo radova poljoprivredne porodice. Mnogi od tih

poslova izdvajaju se i postaju osamostaljene (profesionalne) delatnosti nepoljoprivrednika. U okviru porodice ostaje i obavlja se uži krug poslova vezan za obradu zemlje i uzgoj stoke. U stanju ovako izvršene podele rada može se reći poljoprivredne radove čine radovi koje obavljaju poljoprivrednici.

Potrebe koje je u predašnjem stanju porodica poljoprivrednika zadovoljivala sopstvenim radom nisu nestale. Potrebe su postale veće i raznovrsnije, ali se sada zadovoljavaju na drugi način. Na toj liniji razvoja sužavaće se dalje krug poljoprivrednih radova. Seljačka predača mnogih poljoprivrednih proizvoda (mleka, mesa, kože, vune, grožđa, voća, povrća, žita i dr.) izdvojiće se u klaničnu, mlinsku, kožarsku, tekstilnu, mlekarsku, pekarsku i drugu industriju.

U stanju proizvodnog i radnog svaštarenja poljoprivreda se odvijala u okviru seljačke porodice i seljačkog društva. Po Sretenu Vukosavljeviću, moguće je govoriti o seljačkom društvu, jer je ono bilo samovoljno i moglo je da se reprodukuje u sopstvenim okvirima. Poljoprivreda je mogla bez društva (globalnog), ali društvo nije moglo bez poljoprivrede. Da bi društvo (globalno) ipak bilo moguće, ono je posredovanjem političke, pravne, vojničke, religiozne i dr. moći nametnulo poljoprivrednicima prirodne, radne i kasnije novčane obaveze (odnose), bez čega društvo ne bi moglo da opstane niti da se reprodukuje. Poljoprivrednik je »proizvodio za sebe«, a od toga desetak, danak, harač, davao vlasteli, crkvi i državi. On nije ništa posebno proizvodio za vlastelu i crkvu. Zato je vlastela i crkva u odnosu na kaakoću i raznovrsnost proizvoda »delila«
sudbinu seljačkog rada.

Raznovrsnost i kvalitet poljoprivrednih proizvoda određen je nivoom proizvodne kulture sela. Samo selo sporo unapređuje proizvodnu kulturu. Nove raznovrsnije i kvalitetnije poljoprivredne kulture (ratarske, povrtarske, voćarske, vinogradarske i stočarske) stvaraće se van sela. Dok je društvo od seljaka samo uzimalo, moglo je uzimati samo ono što je seljak sam mogao da proizvede. To će biti prevaziđeno tek kada društvo ne bude više za selo i poljoprivredu »vanjsko«
društvo i kada dođe do njihove integracije i novog tipa odnosa.

Do te integracije nivo zadovoljavanja potreba »društva«
bio je određen nivoom seljačkog rada. Interpretirajući Mendrasova shvatanja, V. Puljiz navodi: «... seljaštvo je nastalo onda kada se iz starog agrarnog društva izdvojila feudalna klasa i stvorila vanjsko društvo...».²⁾ Mendras kaže: »Dok nema vlastelina i grada nema ni seljaka. Bez tog izdvajanja vanjskog društva nema seljaštva kao ekonomskog, kulturnog i društvenog etnita, bez tog se ne može objasniti njegova povijesna egzistencija i ponašanje.«³⁾ Na početku će seljaka činiti seljacom vlast feudalaca, a kasnije razmena dobara stvorenih u poljoprivredi i van nje.

Dakle, poljoprivredni radovi obavljali su se i u starim agrarnim i arhaičnim društvima, ali i u okviru »vanjskih«
ili integriranih globalnih društava. Može se reći da su u starim agrarnim i arhaičnim društvima poljoprivredni radovi bili jedini radovi, dok u »vanjskim«
i integriranim globalnim društvima nastaje podela rada koja poljoprivredne radove čini samo jednom vrstom radova. Sada se ne postavlja

2) H. Mendras: Seljačka društva Zagreb: Globus str. 7.

3) Isto. str. 8.

samo pitanje kako razlikovati poljoprivredne radove od drugih vrsta radova, nego i pitanje odnosa poljoprivrednih radova prema drugim vrstama radova. To je pitanje novih društvenih odnosa i pitanje položaja poljoprivrede u društvu.

Kada se poljoprivredni rad posmatra uže, na nivou radnih operacija (obrada zemlje, nega biljaka i radne operacije oko uzgoja stoke i sl.), teško je precizno razgraničiti poljoprivredni i vanpoljoprivredni rad. U nekim segmentima te su razlike vidljive u nekim se teško uočavaju. Zato i transformacija poljoprivrednih radova ne može da se razume niti objasni unutar samog poljoprivrednog rada kao radnih operacija (oranja, sejanja, drljanja, đubrenja i dr). Neophodno je posmatrati rad u poljoprivredi na višem nivou i u širim društvenim horizontima. Najdublja transformacija poljoprivrednih radova izvršena je:

1. mašinizacijom
2. hemizacijom
3. hibridizacijom

Te su promene nesumljivo transformisale poljoprivredni rad na nivou radnih operacija. Ali te promene nisu nastale kao promena i razvoj ranijih radnih operacija unutar same poljoprivrede te zato i ne mogu da se svedu samo na promenu radnih operacija. Te promene nastaju kao promene društvenih odnosa između poljoprivrede i »vanjskog« društva i unutar same poljoprivrede. Teško je precizno odrediti koji je segment ovih promena uzrok, a koji posledica. Dakle, transformacija poljoprivrednog rada nije samo promena radnih operacija.

3. Iz perspektive industrijskog rada i industrijskog društva, stara agrarna i arhaična društva stvaraju privid da rad (poljoprivredni) nije društvenog karaktera. Misli se da je proizvodni rad porodičnog karaktera i da je njegova društvenost zatvorena u porodicu. E. Dirkem govori o ovim društvima kao tvorevinama koje se zasnivaju na mehaničkoj solidarnosti. Tek će za društvo sa izvršenom podelom rada Dirkem reći da se temelji na organskoj solidarnosti. U odnosu na problem o kojem raspravljamo, to bi značilo da agrarna i arhaična društva ne čine takvim društvima odnosi koji proizlaze iz rada. Ljudi se ne povezuju u društvo radom nego mehaničkom solidarnošću. Industrijska društva temelje se na odnosima radova. Odnosi u globalnom društvu su »preslikani« odnosi iz preduzeća.

I Marks je govorio da su selo i poljoprivreda »džak do džaka«, ukazujući na činjenicu da seljačke porodice proizvode samostalno i izolovano bez međusobnih odnosa u radu. Dabome, Marks je ukazivao na privid te slike.

Sreten Vukosavljević produbljeno analizira društvenost poljoprivrednog rada seljačkog tipa. Bez obzira što je osnovna proizvodna ćelija porodica, ona nije samostalan i »izolovan džak« koji se mehanički ređaju jedan kraj drugog. U svojim opisima i analizama naseljavanja, S. Vukosavljević pokazuje kako je osvajanje atara i njegova organizacija »ispisivanje« društvenih odnosa u selu. Organizovanje korišćenja atara je društveni odnos. Seoska, zajednička i privatna svojina, potesi, pašnjaci, šume i utrine su materijalna šema tih odnosa. Režim korišćenja atara, plodored i struktura čini »osnovu« proizvodnje. Celo selo je moralo da prihvati režim obrade zemlje tako da se posle individualne ratarske proizvodnje deo atara može koristiti za zajedničku pašu. Ta se osnova, veli Vukosavljević, ne menja dok se ne stvori no-

va osnova. Vukosavljević je proučavao mobe, radne pozajmice, zajedničke radove i sl., ali ni mobu, ni radnu pozajmicu nije smatrao činionicima koji poljoprivredne radove čini društvenim. Društvenost poljoprivrednog rada je u organizaciji, strukturi i režimu korišćenja atara. Na tome se temeljila društvenost poljoprivredne proizvodnje porodičnog tipa. Na tim odnosima se temeljilo seljačko društvo.⁴⁾

Šira društvenost, koju H. Mendras naziva »vanjsko društvo«, tj. društvenost globalnog tipa ostvarivana je posredovanjem. U prvoj fazi to je posredovanje, ostvarivano političkom, državnom, religioznom moći. Deo poljoprivrednog rada »razmenjuje« se za moć i prinudu »vanjskog društva«. Poljoprivrednike integriraju u globalno društvo ratovi i obaveza prema vlasteli, crkvi i državi, a kasnije razmena dobara.

To se odnosi na sve organizacione oblike i razmene na koje se danas obavlja poljoprivredna proizvodnja. Danas se u svim razvijenim i srednje razvijenim društvima poljoprivredna proizvodnja odvija u tri osnovna organizaciona oblika. To su:

1. krupna poljoprivredna preduzeća sa angažovanim kapitalom i plaćenom radnom snagom,
2. porodična imanja (seljačka i farmerska) i
3. polutanska (mešovita).

Različita je rasprostranjenost tih oblika poljoprivredne proizvodnje. Ma u kom organizacionom obliku da se odvija, poljoprivredni rad danas mora da se potvrdi kao društveni rad i može da se ostvari samo u društvenim odnosima. Rad mora da se potvrdi kao društveni rad, ma koliko izgledao individualno ograničen.

Kada poljoprivredni rad iziđe iz svoje autarhičnosti i postane robna proizvodnja, nastaje njegova najradikalnija transformacija. Dolazi do proširenja unutrašnje poljoprivredne društvenosti na globalnu društvenost. Razgrađuje se seljačko društvo (S. Vukosavljević) i selo kao socijalni zajednici (С. Вукосавић), tržište postaje univerzalni posrednik društvenosti poljoprivrednog rada, bez obzira što se sam rad odvija u seljačkim porodicama u obliku izolovanih čestica-jedinica. Tržište posreduje društvenost na planu globalnog društva, a delimično i u okviru lokalne zajednice. **Stepen i oblik društvenosti poljoprivrednog rada određen je valjanošću tržišnog posredovanja.** U savremenoj podeli rada poljoprivredna proizvodnja postaje protok vrednosti. Njen je sintetički izraz u ceni poljoprivrednih proizvoda.

Ako raščlanimo vrednost poljoprivrednih proizvoda da bi utvrdili učešće zemlje, sredstava rada i samog živog rada, vidimo da je naglo opalo učešće zemlje i živog rada poljoprivrednika u ceni proizvoda, a naglo poraslo učešće sredstava rada. Agregati mašinzacije, hemizacije i hibridizacije imaju dominantno učešće u ceni poljoprivrednih proizvoda. Njihovo je poreklo vanpoljoprivredno. **Društvo u ovim agregatima (tehnikama, hemija, hibridi) preseljava deo svoga rada u poljoprivredu i u meri u kojoj ovi agregati učestvuju u poljoprivrednoj proizvodnji, poljoprivredni rad nije rad poljoprivrednika nego rad društva.** Dakle, subjekat poljoprivrednog rada više nije samo poljoprivrednik, nego je subjekat poljoprivrednog rada — celo društvo. Ovom promenom, poljoprivredni rad sve manje čine radovi poljopri-

4) S. Vukosavljević: Istorija seljačkog društva, III Sociologija poljoprivrednih radova, Beograd: 1983.

vrednika. U poljoprivredi sve više »radi društvo« i zato su poljoprivredni radovi na nov način postali društvena delatnost. Poljoprivreda i selo značajno su tržište industrijske proizvodnje. Navedena sintagma da je poljoprivreda mogla bez društva, ali da društvo nikad nije moglo bez poljoprivrede, suštinski se izmenila. Poljoprivreda koja bi mogla bez društva više nije moguća, ali i društvo danas ne može bez poljoprivrede na sasvim nov način. Svoju zavisnost od poljoprivrede društvo ne rešava »razmenom« svoje moći za poljoprivredni rad, nego razmenom rada u kojoj mora da se ostvari celo društvo kao »kolektivni radnik«. Celo društvo mora da postane kolektivni subjekat svih sektora i segmenata rada. Društvo mora da obezbedi reprodukciju poljoprivrede kao uslov sopstvene reprodukcije. Sužavanjem mogućnosti reprodukcije poljoprivrede, otežavaju se mogućnosti reprodukcije društva.

Iracionalan i hirovit odnos političkog voluntarizma sužavao je mogućnosti reprodukcije poljoprivrede i dovodio u pitanje mogućnost opstanka društva, jer se bez reprodukcije poljoprivrede otežava reprodukcija celog društva.

Višegodišnja zabluda da je tržište samo mesto gde se vrši otkup poljoprivrednih proizvoda dovela je do sukoba sa prirodom rada. Rad je po prirodi društven. Danas je tržište način i mesto gde se ostvaruje društvena priroda rada. Ako rad ne može da se ostvari kao društven, on ne može nikako da se ostvari. Kada se radu ukine njegova društvenost, ukida se njegova suština, tj. ukida se i on sam.

U savremenim uslovima društvenost rada posreduje tržište, ali ne bilo kakvo tržište, nego tržište koje omogućava reprodukciju svakog segmenta rada (i individualno ograničenog).

Za razliku od rudara i industrijskog radnika, poljoprivrednik (seljak) ubuduće bi mogao da ne ostvari društvenost svoga rada, da se privremeno vrati u autarhičnost i stanje samodovoljnosti. On to u nekoj meri i čini, reagujući na osporavanje društvenosti njegovog rada. Ali, ako bi to učinili svi seljaci i u većoj meri, društvo bi postalo nemoguće (umrlo bi od gladi), ili bi moralo seljaka da pretvori u roba ili u kmeta i ponovo da uvede danak, harač ili neku drugu obavezu seljaka da bi društvo preživelo.

Politički obrasci razvoja poljoprivrednog rada nekoliko decenija su pod ideološkim naslagama. Krupno gazdinstvo kao organizacija poljoprivrednog rada ideološki je podržavano brojnim privilegijama. Kada su se mogućnosti pružanja privilegija krupnim gazdinstvima iscrpele, pokazale su se ograničenosti tog tipa organizacije. Dugo je defavorizovan seljački način rada u poljoprivredi i tzv. polutanski ili mešoviti način rada. Ideja o tržištu koja se suprotstavlja voluntarizmu može da postane nova ideološka zabluda ako ne usledi punija elaboracija te ideje. Ova rasprava insistira na tome da poljoprivrednom radu mora da se omogući reprodukcija kao i svim drugim sektorima i segmentima društvenog rada. Punija i praktična elaboracija tog stava stvar je ekonomskih i srodnih nauka i političke prakse. Svaki drugi položaj poljoprivrednih radova čini nemogućim poljoprivredni rad, ali nemogućom i reprodukciju društva. To je najbitnija promena poljoprivrednog rada. Samo u njenom svetlu mogu da se razumeju i tunače mašinizacija, hemizacija i hibridizacija. Promene agrotehničke i biotehničke struke poljoprivrednog rada dešavaju se uporedo sa društvenim

promenama. To zahteva razvijeniju i raznovrsniju proizvodnu (tehničko-tehnološku i društvenu) svest samih proizvođača i društva.

4. Najzad, za razumevanje položaja poljoprivrednih radova treba upozoriti još na jednu osobenost ovog sektora rada. U ekonomskoj literaturi ističu se značajne razlike primarnoga, sekundarnog i tercijarnog društvenog rada.

U svojoj *Sociologiji rada*⁵⁾ Ž. Fridman i P. Navil takođe su analizirali karakteristike ovih sektora proizvodnje.

Insistira se na razlikama među ovim sektorima u sferi proizvodnje i potrošnje. U sferi proizvodnje primarni sektor karakterišu osrednje mogućnosti razvoja. Tehničke i biotehničke mogućnosti razvoja poljoprivrede nisu neograničene. Ograničavajući je faktor i zemljišna površina. Zato se poljoprivredna proizvodnja razvija sporije nego industrija. Sekundarni sektor načelno je neograničen. Načelno nema ograničenja u instaliranju industrijskih kapaciteta. Može se izgraditi fabrika automobila ili televizora neograničenog kapaciteta. I tehnička modernizacija u sekundarnom je sektoru ubrzaniya nego u primarnome i tercijarnom. Tercijarni sektor sporo razvija svoju proizvodnju. Sporo tehnički napreduje. U njemu je veliko učešće živoga rada.

U sferi potrošnje tercijarni sektor je neograničen. Potrebe za kulturnim, obrazovnim i zdravstvenim dobrima i uslugama su u neprestanom porastu. U porastu je ekspanzija turizma. Potrošnja sekundarnog sektora takođe je neograničena. Sekundarni i tercijarni sektor u potrošnji je ograničen samo kupovnom moći, a ona može da raste. Potrošnja primarnog sektora ograničena je potrebama. Ljudi ne mogu da jedu više nego što im treba, a mogu da idu u pozorište i bioskop i da putuju neograničeno. O ovoj osobini potrošnje primarnog sektora mora da se vodi računa bez obzira što nam se čini da zbog postojanja gladi, potrošnja poljoprivrednih proizvoda izgleda neograničena.

U društvima sa niskim zaradama učešće troškova za ishranu dostiže 50% i više. Sa porastom zarada učešće troškova ishrane opada. Potrošnja iz sekundarnog i tercijarnog sektora drugačije se pomera u zavisnosti od nivoa zarada. To da troškovi za ishranu ne rastu uporedo sa porastom zarada karakteristika je poljoprivrede u sferi potrošnje, ali ona nije neutralna prema proizvodnji i prema poljoprivrednom radu. Tokovi potrošnje utiču na poljoprivredni rad na nivou radnih operacija, na nivou agrotehničkih i biotehničkih procesa kao i na nivou društvene suštine ove vrste rada.

5) Ž. Fridman, P. Navil: *Sociologija rada*, Sarajevo: Veselin Masleša. 1972.

Mladen Stojanov

The Transformation of Agricultural Work

Summary

Agriculture is the oldest production activity. It has many characteristics which make it different from production activities in the secondary and tertiary sectors. These differences are visible as in the technical and technological, so also in the social fields.

The modern division of labour has equalized the manner of material production with the manner of social production. This social character is promulgated by the market (and commodities and money).

In a different historic period, when agricultural work was the only and the dominant way of material production, it enabled social production but it was not social production itself. In archaic and agricultural societies, social relations were not defined by the relations in material production. Rather, the opposite was true: production occurred in systems of despotism, slavery or within tribal, feudal and similar relations. Under such conditions society existed if it was promulgated by might (of the despot, slave-owner, feudal lord or such), while it is today promulgated by the market.

These two ways of promulgating society are qualitatively different both for society as a whole, and for its segments (including agriculture) because the moving force of might differs from the moving force of the market. The integration of agriculture into society through power and through the market is also different.

The deepest transformation of agricultural work, as a segment of social work, has been achieved through its integration into society by means of the market. Looked at from that aspect, mechanization, chemization, hybridization and all the other changes in the way of work (as work operations) can be understood. ●

Трансформация сельскохозяйственного труда

Резюме

Сельскохозяйственный труд является одной из самой старой производственной деятельности. В нем содержатся многочисленные особенности отличающие его от производственной деятельности во вторичном секторе и в сфере обслуживания. Эти различия ясно выражены на плане технического и технологического развития, а также и на плане общественного развития.

В результате современного разделения труда, способ материального производства становится и способом общественного производства. Этому обобществлению производства способствуют отношения на рынке (и товарные и денежные).

В иное историческое время, когда сельскохозяйственный труд являлся единственным и доминирующим способом материального производства, им допускалось развитие общественного производства, однако он не являлся его единственной формой производства. В архаических и аграрных государствах, общественные отношения не обуславливались отношениями в материальном производстве, наоборот: производство складывалось в условиях деспотизма, рабства или в рамках первобытнообщинных и рабовладельческих или подобных отношений. В условиях таких общественных отношений их развитию способствовала власть (деспотии, рабовладельцев, феодалов и церкви), а в нынешнее время — законы рынка.

Эти две стороны способа производства оказывают различные воздействия на общество как на единое целое и на его сегменты (а также и на сельское хозяйство), так как законы власти разнятся от законов рынка. Кроме того обнаружены различия в видах интеграции сельского хозяйства в процесс общественного развития путем власти или путем рынка.

Самые глубокие перемены в сфере сельскохозяйственного труда, обнаружены в его интегрировании как сегмента общественного труда

в общественное производство при помощи рынка. В свете этих перемен более основательным кажутся использование машинной техники, химизация и гибридизация, а также и остальные перемены труда (как рабочие операции). ●